

Examination and Identification of Afshārī Coins in Astan Quds Razavi Museum

By Fateme Jahanpour¹

Abstract:

Although the rein of Afsharian was short, Nader's attention and that of his successors to minting coins caused a large number of coins from him and the kings after him to be scattered all over the country. After military expedition to India and the conquer of the northern regions such as Turkestan, Nader combined the monetary system of Iran and India and circulated a new monetary structure with various units and different names such as "Qirān-i Nādirī", "Bistī", "Follis", "Abbāsī", "Ashrafi". Upon Nader's death, the monetary system was gradually disintegrated, but his successors continued to mint coins because one of the aspects of the legitimacy of their rule was coins. While introducing and identifying the Afshārī coins in the Razavi Museum, this article is intended to answer several questions such as: What was the monetary system of the Afshārī period like? What effect did the conquest of India have on the monetary structure of this period? What were the currency units of this period? What are the apparent features of these coins and what do the expressions incised on them contain? By examining these coins, it seems that although Nader and his successors inherited a state with a ruined economy and their ambitions for hegemony paved the ground for long-term wars, none of them caused them to neglect minting of coins and during this period they minted many coins with a high variety and different weights and sizes in the form of metals such as gold, silver and copper, which were scattered throughout their ruling territory. In order to answer the above-mentioned questions, this research has employed a descriptive-analytical approach and has been based on both library and fieldwork methods. In the library method, the written sources were studied and indexed; and in the fieldwork method, the information concerning the apparent features of the coins was obtained through the objective observation and examination of coins and the use of identification cards and reading their inscriptions.

Keywords:

Afshārī rule, Nader Shah, Coin Treasury of Razavi Museum, Qirān-i Nādirī, Follis, Shāhī, 'Abbāsī, Ashrafi, Bistī, Rupee.

بررسی و شناسایی سکه‌های افشاری گنجینه سکه موزه رضوی^۱

فاطمه جهان‌پور^۱

۱ چکیده

دوران حکومت افشاریان اگر چه کوتاه بود؛ اما توجه نادر و جانشینانش به ضرب سکه، سبب شد تعداد کثیری سکه از او و شاهان پس از وی در سراسر کشور پراکنده شود. نادر پس از لشکرکشی به هند و تصرف مناطق شمالی همچون ترکستان، نظام پولی ایران و هند را ترکیب نمود و ساختار پولی جدید با واحدهای متنوع و نام‌های گوناگون همچون قران نادری، بیستی، فلوس، عباسی، اشرفی را رواج داد. با مرگ نادر به تدریج نظام پولی از هم گسیخته شد؛ اما جانشینان وی همچنان به ضرب سکه اهتمام ورزیدند زیرا یکی از وجوه مشروعیت حکومتی ایشان، سکه بود. این مقاله ضمن معرفی و شناسایی سکه‌های افشاری موجود در گنجینه سکه موزه رضوی، در پی پاسخ به چند پرسش است: نظامات پولی دوره افشاری چگونه بوده است؟ فتح هند چه تأثیری بر ساختار پولی این دوره گذاشت؟ واحدهای پولی این دوره چه بود؟ ویژگی‌های ظاهری این سکه‌ها چیست و عبارات منقور بر آن‌ها حاوی چه مضامینی است؟ با بررسی این سکه‌ها به نظر می‌رسد اگر چه نادر و جانشینانش وارث حکومتی با اقتصادی ویران بودند و بلندپروازی‌های آنان برای کشورگشایی، زمینه جنگ‌های طولانی مدت را فراهم آورد؛ اما هیچ کدام سبب نشد تا از ضرب سکه غافل بمانند و در این دوران سکه‌های بسیار با تنوع فراوان و عیار و اوزان مختلف در قالب فلزاتی همچون طلا و نقره و مس ضرب کردند که در سراسر قلمرو حکمروایی آنان پراکنده گشت. برای رسیدن به پاسخ پرسش‌های مطرح شده، این پژوهش رویکردی توصیفی-تحلیلی داشته و مبتنی بر دو شیوه کتابخانه‌ای و میدانی بوده است. در شیوه کتابخانه‌ای، منابع نوشتاری مطالعه و فیش برداری شد و در روش میدانی از طریق مشاهده و بررسی عینی سکه‌ها و استفاده از کارت‌برگه‌های شناسایی و خوانش سجع آن‌ها، اطلاعات مربوط به ویژگی‌های ظاهری سکه‌ها به دست آمد.

۱ واژگان کلیدی

حکومت افشاری، نادرشاه، گنجینه سکه موزه رضوی، قران نادری، فلوس، شاه‌ی، عباسی، اشرفی، بیستی، روپی.

۱. این مقاله بر پایه پیمایش سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۹۶ و ۱۴۰۲ انجام یافته است. نویسنده بر خود لازم می‌داند از محبت‌ها و همکاری‌های دوستان بزرگواری که وی را در ارائه اطلاعات شناسنامه‌ای سکه‌ها و تهیه تصویر از آن‌ها یاری دادند، سپاسگزاری نماید: جناب آقای محمدحسین یزدی‌نژاد مسئول و ابواب‌جمعدار گنجینه تمبر، اسکناس و سکه موزه رضوی و همکارشان سرکار خانم زهره قاسمی کارشناس سکه، جناب آقای مطوری رئیس اداره مطالعات و معرفی آثار موزه رضوی و همکارانشان آقای اسدی و سرکار خانم خانی‌زاده، و جناب آقای هادی معافیان رئیس دفتر معاونت موزه رضوی.

۱ مقدمه

سکه‌های رایج در هر دوره تاریخی، منبعی ارزشمند برای شناخت تاریخ، سیاست، اقتصاد، مذهب و فرهنگ اجتماعات بشری است که می‌تواند زوایای گوناگون و گاه پنهان جوامع را آشکار سازد. سکه‌های دوره افشاری نیز از این منظر مورد توجه است. از آنجا که دوران نسبتاً کوتاه حکومت افشاری (۱۱۴۸ - ۱۲۱۰ ق.) در میانه دو سلسله نامدار و طولیل‌المدت صفویه (۹۰۷ - ۱۱۷۹ ق.) و قاجاریه (۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق.) قرار گرفته است، توجه به جنبه‌های مختلف این حکومت به‌ویژه مقوله اقتصاد و مشخصاً سکه‌های این دوره، اغلب تحت‌الشعاع سلسله‌های پیش و پس از خود قرار دارد.

به دلیل نقش مهمی که سکه علاوه بر ساختار اقتصادی، در ثبات و مشروعیت حکومت‌ها ایفا می‌کند، دولت افشاری از این موضوع غافل نماند و در ضرب سکه با عیارهای گوناگون و واحدهای متنوع تلاش نمود. از آنجا که مشهد پایتخت رسمی افشاریان بود، بدیهی است پراکندگی سکه‌های این سلسله در این شهر و پیرامون آن بسیار باشد و موزه آستان قدس رضوی یکی از مهم‌ترین مراکز جمع‌آوری و نگهداری آن‌هاست. این موزه با دارا بودن بیش از ۲۰۰ سکه از این دوره، از جمله موزه‌هایی است که اغلب سکه‌های شاهان این سلسله را داراست.

۱ پیشینه پژوهش:

بسیاری از کتاب‌ها و مقالاتی که به بررسی سکه‌های ایران در قرون دهم تا چهاردهم هجری پرداخته‌اند، عمده توجهشان معطوف به دوران صفویه و قاجار بوده و کمتر به سلسله افشاری عنایت داشته‌اند و به ندرت کتابی خاص سکه‌های این دوره منتشر شده است. از آن میان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: کتاب *راهنمای سکه‌های ضربی (چکشی) ایران مربوط به دوران صفویه تا قاجار* اثر هوشنگ فرح‌بخش که تصاویر سکه‌ها را به همراه ویژگی‌های آن‌ها همچون وزن، واحد، عنوان، محل ضرب ذکر نموده و در آلمان به سال ۱۳۵۴ منتشر شده است. کتاب *سکه‌های ایران از آغاز تا زندیه* اثر علی اکبر سرفراز و فریدون آورزمانی که به معرفی سکه‌های تمامی ادوار تاریخی ایران، از پیش از اسلام تا دوران زندیه پرداخته و بخشی بسیار کوچک را به سکه‌های افشاریه اختصاص داده است. این کتاب اولین بار در سال ۱۳۷۹ چاپ شد. کتاب *سکه‌ها، مدال‌ها و مهرهای شاهان ایران از صفویه تا قاجار* اثر رابینو که در سال ۱۹۴۵ منتشر شده است. کتاب *کاتالوگ سکه‌های شاهان ایران از دوره صفویه تا قاجاریه* موجود در موزه بریتانیا تألیف استورات پل که در سال ۱۸۸۷ چاپ شد و به معرفی و خوانش سجع سکه‌ها پرداخته است. کتاب *دارالضرب‌های ایران در دوره اسلامی* اثر عبدالله عقیلی، منتشر شده در سال ۱۳۷۷ که ضراب‌خانه‌ها و موقعیت جغرافیای آن‌ها را معرفی کرده است. کتاب *فرهنگ تاریخی سنجش‌ها و ارزش‌ها* جلد دوم نقود و مسکوکات، اثر ابوالحسن دیانت که در سال ۱۳۶۷ منتشر شده و به واژه‌شناسی لغات این حوزه پرداخته است. کتاب *شعارهای سکه‌های دوره اسلامی* تألیف محمد باقر الحسینی ترجمه عبدالله قوچانی که در سال ۱۳۹۳ چاپ شد و ضمن معرفی سجع‌های منقور بر سکه‌های سلسله‌های اسلامی، به تعدادی از نوشته‌های مربوط به سکه‌های شاهان افشاری هم پرداخته است. کتاب *دنایر، سیر دینار در تاریخ پولی ایران* تألیف منصوره وثیق منتشر شده در سال ۱۳۸۷ که در بخش نخست به معرفی مسکوکات طلای ضرب شده در دوران اسلامی پرداخته و در بخش دوم نظامات پولی ایران از عصر مغول تا دوران معاصر را مد نظر داشته است. کتاب *تاریخ پولی ایران از صفویه تا قاجاریه* اثر رودی

مته و دیگران که تاریخ پولی ایران را در پیوند با دولت‌ها و سیاست‌های آنان بررسی کرده است. این کتاب در سال ۲۰۱۴ موفق به دریافت جایزه پژوهشی در حوزه مطالعات ایرانی شد و در سال ۱۳۹۶ به فارسی ترجمه و منتشر گردید. کتاب سکه‌شناسی شاهان افشار اثر یوسف افتخاری (سال ۱۳۹۴) از معدود کتاب‌هایی است که مشخصاً به معرفی مسکوکات و ضرب‌خانه‌های این دوره پرداخته است. علاوه بر این، مقالاتی در معرفی سکه‌های افشاریه، خوانش و بررسی مضامین آن‌ها نیز نوشته شده است: مقاله «سکه‌های نادرشاه افشار» اثر محمد مشیری مربوط به سال ۱۳۵۰ که به معرفی تعدادی از مسکوکات نادرشاه، سجع آن‌ها، محل و تاریخ ضرب و محل نگهداری آن‌ها پرداخته است. مقاله «سنت‌گرایی و نوآوری در نقوش سکه‌های افشاریه» اثر سیاوش امرایی و دیگران مربوط به سال ۱۳۹۸ که در آن اسلوب و روش‌های ضرب سکه و تحول نقوش و سجع آن بررسی شده است. مقاله «مضامین و شعائر مذهبی منقور بر سکه‌های دوره افشاریه (۱۱۴۸-۱۲۱۰ ق.)» تألیف جواد موسوی دالینی مربوط به سال ۱۳۹۸ که در آن به میزان تأثیرپذیری عبارات سکه‌ها از مذهب توجه شده است. مقاله «مطالعه تطبیقی شعائر، قاب‌بندی و نقوش مسکوکات ادوار حکومت نادرشاه افشار و کریم‌خان زند» تألیف سمانه کاکاوند مربوط به سال ۱۴۰۱ که با مقایسه نوشته‌های مسکوکات ضرب شده در دوره نادر و کریم‌خان زند، تفاوت‌های میان آن‌ها را مورد مطالعه قرار داده است. مقاله «سکه‌های ضرب شده در ایران» اثر شاهن هوسپیان سال ۱۳۸۷ که در معرفی سکه‌های ضرب شده در ایران، به تعدادی از مسکوکات دوره افشاریه هم پرداخته است. این کتاب‌ها و مقالات به معرفی ساختار و ویژگی‌های سکه‌های دوران افشاریه که در موزه‌ها و مجموعه‌ها نگهداری می‌شوند، پرداخته‌اند.

در میان این منابع نوشتاری، گهگاه و به طور پراکنده به سکه‌های افشاری که در موزه سکه رضوی نگهداری می‌شود اشاره شده است، اما هدف مقاله پیش رو آن است تا با بررسی میدانی و دیدار از این موزه و استفاده از برگه‌های شناسایی یکایک سکه‌های افشاری، ضمن مروری بر تاریخ این سلسله و ویژگی‌های اقتصادی و نظامات پولی این دوره، به معرفی مجموع سکه‌های افشاری که تا این زمان در این موزه نگهداری می‌شود، بپردازد و تصاویر تعدادی از این سکه‌ها را به همراه اطلاعات مربوطه عرضه نماید.

۱ نظامات پولی در دوره افشاری

اگر امنیت سیاسی و آرامش نسبی در جامعه را اساسی‌ترین شاخصه بهبود وضعیت اقتصادی بدانیم، با نگاهی گذرا به دوران پرفراز و نشیب عصر افشاری، در میانه آن همه جنگ‌ها و تجاوزات قدرت‌های خارجی و شورش‌های فرقه‌ها و گروه‌های داخلی و آشفتگی و عدم یکپارچگی در درون ساختار قدرت حکومت و نیز فشارهای اقتصادی و نظامی بر قاطبه مردم، توقع اقتصادی پویا و سروسامان یافته و ساختار نظام‌مند و منسجم پولی در ایران آن روز، انتظاری سخت بیهوده و بی‌جاست. به واقع نادر وارث حکومتی با اقتصادی ویران بود. بحران‌های سیاسی و اجتماعی و اقتصادی سال‌های پایانی حکومت صفویان که افول آنان و تهاجم افغان‌ها به ایران را در پی داشت، سبب افلاس مردمان شهرها و روستاها شد. فعالیت‌های تولیدی همچون کشاورزی و تجارت رو به قهقرا گذاشت. ناامنی راه‌ها، سقوط ارزش پول، کاهش جمعیت، افزایش مالیات، نابودی منابع تولیدی همه و همه نتیجه‌ای جز فروپاشی بنیان‌های اقتصادی جامعه به همراه نداشت. در این میان جنگ‌های طولانی‌مدت نادر و آرزوهای بلندپروازانه وی برای کشورگشایی و حمله به سرزمین‌های اطراف، توانی برای بازایی دوباره و شکوفایی اقتصادی این کشور باقی نگذاشت. نادر برای تحقق اهداف جاه‌طلبانه نظامی‌اش نیاز به سپاهی پرشمار، قوی، منسجم و آشنا

به سلاح‌های جنگی زمانه داشت و برای رسیدن به آن، باید نیروی انسانی زیادی را به خدمت می‌گرفت و به آنان آموزش‌های نظامی می‌داد. این امر موقوف بر آن بود تا هزینه‌های ارتش اعم از دستمزد سپاهیان، آذوقه و البسه آنان و نیز ادوات جنگی و مهمات و سایر اقلام به موقع تأمین شود. این هزینه‌ها با توجه به اوضاع نابسامان اقتصادی آن روز، تنها از طریق اخذ مالیات از مردم ممکن می‌شد و چنین نیز شد و بر مشکلات و مصائب مردم فقیر و گرسنه افزود. (احسانی و دیگران، ۱۴۰۰، ص ۲۰)

نادر که از اهمیت سکه در تقویت و مشروعیت پادشاهی آگاه بود و خوب می‌دانست که به قول خواجه رشیدالدین فضل‌الله «از نوامیس پادشاهان این است که خطبه و سکه به نام ایشان باشد» (فضل‌الله، ۱۹۴۰، ص ۲۸۲)، به محض تکیه زدن بر اریکه سلطنت، ضرب سکه را به عنوان بخشی از سیاست اقتصادی خویش مورد توجه قرار داد. اگرچه در آغاز، همان مسکوکات دوره صفوی ضرب و مبادله می‌شد (وثیق، ۱۳۸۷، ص ۱۶۰)، اما کمی بعد سکه‌هایی با مضامین مورد تأیید و همسو با اهداف و خواست پادشاه جدید رواج یافت. علاوه بر آن کشورگشایی‌های نادر، ضرورت اصلاحات اساسی در نظام پولی کشور را نیز موجب شد. به خصوص پس از فتوحات در هند و تصرف سرزمین‌های شمالی همچون ترکستان، به تصور و امید اینکه روزی نادر خواهد توانست امپراتوری گسترده‌ای از هند تا قسطنطنیه تشکیل دهد، تصمیم گرفت نظام پولی در این مناطق را یکسان کند. او نخست نظام پولی ایران و هند را با هم ادغام نمود و در آرزوی رسیدن به همان اهداف بلندپروازانه‌اش، زمانی که در سال ۱۱۵۱ ق. در شهر دهلی جشن پیروزی‌اش را برگزار کرد، دستور داد سکهٔ روپیه ضرب شود. این سکه از نظر قیمت و ارزش با دیگر روپیه‌های خوب برابر بود. (مته و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۱۸۵ و ۲۰۷-۲۰۸) گویا همین سکه را «قران نادری» می‌خواندند (وثیق، ۱۳۸۷، ص ۱۶۰) که ارزش آن معادل ۵۰۰ دینار بوده است. (جمال‌زاده، ۱۳۷۶، ص ۱۷۴) نادر برای رسیدن به چنین سیاستی، در سال ۱۱۵۳ ق. از آنجا که واحد پول در هند روپیه، در عثمانی قروش و جالوت، در ترکستان آنچه یا آنچه بود، دستور ضرب سکهٔ ۵ محمودی داد که آن را «سکه نادری» نامیدند و استفاده از نام عباسی، تومان و غیر آن ممنوع شد. (مته و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۲۰۸) جنس سکه‌های این دوره از طلا، نقره و مس بود. به دلیل کمبود نقره، استفاده از سکه‌های مس با اقبال زیادی روبه‌رو شد. هر چند، نتیجه آن کمبود فلز مس در کشور شد. (مته و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۲۰۱) به این سکه، فلوس یا پیسه یا قازبکی می‌گفتند. (مته و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۱۹۴)

نادر پس از رسیدن به قدرت، عباسی‌های جدید به وزن ۵/۳۷ گرمی و برخی پول‌های خرد شامل ۱، ۶، ۱۰ و ۲۰ شاهی به نام «نادر» ضرب کرد. سکهٔ ده‌شاهی را نادری می‌نامیدند و سکهٔ بیست‌شاهی از این نوع برابر با یک تومان بود. (مته و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۱۹۸) نادر پس از فتح قندهار در سال ۱۱۵۰ ق. به ثروت و غنایم عظیمی دست یافت و دستور داد تا به میمنت این پیروزی، سکه‌های نقره جدید در اصفهان و قندهار ضرب شود. این سکه‌ها تنها در همین دو شهر اجازه ضرب شدن داشت (مته و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۲۰۴). او پس از پیروزی در هند نیز یک نشان از جنس طلا به ارزش صد تومان برای پرداخت به سپاهیان‌ش ضرب کرد (مته و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۲۰۸). همچنین نادر در راستای ادغام و همانندسازی نظام پولی هند و ایران، در حدود سال ۱۱۵۲ ق. به جای نظام پولی هشت ریالی اسپانیایی که آن زمان در معاملات خارجی مورد استفاده بود، نظام پولی جدید به نام مهور طلایی مغولان یا مهور اشرفی که تقریباً ۱۱ گرم (دو مثقال و ۹ نخود) وزن داشت (جمال‌زاده، ۱۳۷۶، ص ۱۷۴؛ وثیق، ۱۳۸۷، ص ۱۶۱) و نیز یک تومان نقره ایرانی را که برابر با ۲۰ روپیه نقره، هر روپیه ۱۱/۵ گرم و در مجموع به وزن ۲۳۰/۵ گرم نقره بود، رواج داد و امر فرمود تا اصطلاحات هندی کرور (ده میلیون) و لاک (صد میلیون) مورد استفاده قرار گیرد (مته و دیگران، ۱۳۹۶،

ص ۲۰۸-۲۰۹). اشرفی‌های نیم، ربع، و هشت مُهره نیز افزوده شد. ربع اشرفی از حدود سال ۱۱۷۰ ق. تا زمان رسیدن معیار تومان به طلا در سال ۱۲۰۱ ق. سکه طلای اصلی بود. (مته و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۲۰۹-۲۱۰)

آرامش نسبی کشور پس از مرگ نادر با بروز بحران بر سر جانشینی وی، به پایان رسید و اوضاع اقتصادی و نظامات پولی را دچار آشفتگی کرد. جانشینان نادر البته همان الگوی هندی را ادامه دادند و به ضرب انواع سکه‌ها پرداختند. مشکل کمبود پول در بازار مانعی عمده بر سر تجارت و داد و ستد میان تجار ایرانی و خارجی بود. گاهی پول چنان کمیاب می‌شد که تجار خارجی در بندرعباس و کرمان برای پرداخت هزینه‌های روزانه خود و دستمزد کارگران و خدمه‌شان دچار مشکل می‌شدند. (مته و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۲۱۸) این مسائل تا پایان دوران افشاریه ادامه داشت و گویا هیچ چشم‌انداز امیدوارکننده‌ای برای حل آن متصور نبود.

با بررسی واحدهای پولی دوره افشاریه، به نام‌ها و عناوین متنوعی برمی‌خوریم که می‌توان به برخی از آن‌ها اشاره کرد. سکه‌هایی از جنس طلا مانند سکه دوشه‌دی، دوبرخارا، دوکات و نیزی که هر یک ۱۸۰۰ دینار ارزش داشتند؛ عباسی معمولی به ارزش ۲۰۰ دینار؛ دوشاه سلطان حسین به ارزش ۵/۴۴ دینار؛ دوشاه صفی به ارزش ۷/۷۷ دینار؛ سکه‌های نقره مانند تومان که ارزش ده هزار دینار و وزن ۵۰ مثقال داشت؛ بیستی به ارزش بیست دینار (نیم شاهی) که برخی جنس آن را مس نوشته‌اند؛ سکه مسی قازبکی که ارزشش پنج دینار بود (جمال‌زاده، ۱۳۷۶، ص ۱۷۳-۱۷۴؛ وثیق، ۱۳۸۷، ص ۱۶۱-۱۶۲؛ مته و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۲۱۲-۲۱۳).

۱ ویژگی‌های ظاهری سکه‌های شاهان افشاری با تکیه بر گنجینه سکه موزه رضوی:

در گنجینه سکه موزه رضوی بیش از دویست سکه از دوران حکومت افشاریه موجود است که برخی از آن‌ها به نمایش گذاشته شده است. در این مجموعه تعدادی سکه از نادرشاه، عادلشاه، ابراهیم، شاهرخ و نادر دوم که شامل انواع واحدهای پولی این دوران مانند اشرفی، شاهی، نیم‌شاهی، عباسی، شش‌شاهی، روپی، دو روپی، هزاردیناری و فلوس را می‌توان دید که در ضراب‌خانه‌های مختلفی ضرب شده‌اند. البته تعدادی سکه ناشناخته هم وجود دارد (پیمایش).

۱ ویژگی‌های سکه‌های نادرشاهی و سجع آنها:

نادر از همان آغاز جوانی که در خدمت حاکم ابیورد بود و افکار بلندپروازانه و جاه‌طلبی‌های آشکاری داشت و چه بسا آرزوی پادشاهی و تکیه زدن بر تخت سلطنت ایران را در سر می‌پروراند، به اهمیت و جایگاه ضرب سکه به عنوان یکی از ارکان اصلی مشروعیت سیاسی پی برده و از آن غافل نماند. به طوری که حتی پیش از آنکه به پادشاهی رسد، در زمانی که نخستین همکاری‌ها با حکومت صفوی در فقره رفع غائله ملک محمود سیستانی را داشت و توانست در سایه جسارت و توانایی‌های شخصی خود از جانب تهماسب دوم به لقب «تهماسب قلی‌خان» مفتخر گردد، بلافاصله اقدام به ضرب سکه نقره به نام خود و با چنین سجعی کرد که تأییدی بر این مسأله است:

شاید به فلک ساید از اقبال رکابم تهماسب قلی‌خان شده از شاه خطابم
(حدیث نادرشاهی، ۱۳۷۶، ص ۲۱؛ مته و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۱۹۱). اگرچه مؤلف فواید الصفویه این عبارت را به صورت:

سایه به فلک از ره اقبال رکابم طهماسب قلی‌خان شده از شاه خطابم

را سجع مُهر نادر می‌داند، نه سکه‌ای که نادر در این زمان ضرب کرده باشد (قزوینی، ۱۳۶۷، ص ۸۴). پس از آن هم وقتی نادر در سال ۱۱۴۵ ق. تهماسب دوم صفوی را از سلطنت خلع و عباس سوم را جانشین وی کرد و خود را نایب‌السلطنه ایران خواند، باز هم با بهره‌گیری از عنصر «سکه‌زنی» در جهت تثبیت و تقویت جایگاه خویش برآمد و فرمان داد تا ضرب سکه به نام شاه تهماسب در خراسان ممنوع شده و به جای آن سکه به نام شاه خراسان حضرت رضا(ع) زده شود. عبارت نقر شده بر روی این سکه چنین بود:

در خراسان سکه بر زر شد به توفیق خدا نصرت و امداد شاه‌دین علی موسی‌الرضا

(حدیث نادرشاهی، ۱۳۷۶، ص ۲۵؛ سیدی، ۱۳۷۸، ص ۲۴۱). ضرب این سکه نشان از اعتماد به نفس نادر نسبت به خود، و برنامه‌هایی که برای آینده سیاسی خویش در نظر گرفته بود، داشت. البته این بیت شعر، پیشتر بر روی سکه‌های تهماسب دوم هم آمده، و تنها از تاریخ درج شده روی سکه می‌توان دریافت که متعلق به کیست. در گنجینه سکه موزه رضوی یک نمونه از این سکه موجود است که چون تاریخ آن ناخواناست، نمی‌توان به درستی ادعا کرد آیا از آن تهماسب دوم است یا عباس سوم؟ البته در پشت سکه عبارت «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله» آمده که نشان می‌دهد این سکه در ادامه همان سنت سجع‌نویسی دوره صفویه ضرب شده است (سکه شاهی به شماره س ۳۵۴، ردیف ۳۴۵۸، به وزن ۴/۳۴ گرم).

با آغاز پادشاهی نادر، وی دستور ضرب سکه با نام خود را داد و در طی هجده سال پادشاهی، کثیری سکه با سجع‌ها و اوزان مختلف در سراسر قلمرو پادشاهی‌اش ضرب کرد. اما کمی پیش از آنکه اقدام به ضرب سکه با سبک و سلیقه خود کند، چند صباحی ناگزیر شد از سکه‌های پیشین که در دوران حکومت اشرف افغان (۱۱۳۷ - ۱۱۴۲ ق.) ضرب شده بود، استفاده کند و تنها با افزودن واژه «رایج» آن را رسمیت داد و به اصطلاح سورشارژ کرد. در گنجینه سکه موزه رضوی، نمونه‌ای از این سکه که از جنس نقره و به وزن ۴/۲۵ گرم است وجود دارد (سکه به شماره س ۱۱۲۸، ردیف ۱۵) و سجع آن چنین است:

ز الطاف شاه اشرف حق شمار به زر نقش شد سکه چهار یار

در پشت سکه عبارت «لا اله الا الله، محمد رسول الله، رایج» آمده است. در اینجا واژه «چهار یار» اشاره به خلفای راشدین و برخاسته از دیدگاه مذهبی اشرف افغان دارد.

عناوینی که در سکه‌های نادر به عنوان لقب پیش یا پس از نام وی ذکر شده، چنین است: «شاه شاهان»، «خسرو گیتی‌ستان»، «نادر ایران‌زمین»، «نادر ایران»، «السلطان نادر»، «شاه غازی»، «اسکندر صاحبقران»، «نادر صاحبقران»، «سلطان بر سلاطین»، «سلطان السلاطین»، «شه گیتی‌پناه». برخی می‌گویند نادر در آغاز برای آنکه اختلاف میان اهل تسنن و تشیع کمتر شود، دستور داد جملات شهادتین، نام دوازده امام و لفظ «علی ولی الله» از سکه‌ها حذف شود و عبارت «خلد الله ملکه» و یا «الخير فيما وقع ۱۱۴۸» که ماده تاریخ جلوس وی بود، به عنوان سجع سکه‌ها به کار رود (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۰، ص ۲۶۳). گروهی دیگر این امر را ناشی از گرایش‌های ملی‌گرایانه نادر دانسته و تأکید بر واژگانی همچون «ایران»، «خسرو»، «شاه شاهان» را که در القاب و عناوین وی قید شده و خاص دوران اوست و تا آن زمان سال‌ها بود که از یاد رفته بود، دلیل این مدعا ذکر کرده‌اند. (امرای و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۱۱۹-۱۲۰، ۱۲۷؛ موسوی دالینی، ۱۳۹۸، ص ۱۵۷ - ۱۵۸؛ Poole, 1887, P: 72 - 74)

سکه‌های این دوران، از فلزات مختلف طلا، نقره، مس و با اوزان متنوع و نام‌های گوناگون ضرب شده است همچون فلوس، پول، شاهی، نیم‌شاهی، دوشاهی، چهارشاهی یا همان عباسی، شش‌شاهی، ده‌شاهی که به روپی معروف بود، بیست‌شاهی، بیستی، نیم‌اشرفی، اشرفی و مُهره‌اشرفی. بر روی سکه‌ها، عبارات مختلف و شعارهای متنوعی نوشته شده که همگی مضامینی در ستایش نادر، جهانگیری‌های او و اعتراف به سروری وی بر دیگر پادشاهان دارد. در پشت سکه‌ها نیز معمولاً تاریخ جلوس نادر بر تخت سلطنت، محل ضرب سکه و نیز تاریخ ضرب آمده است. عمده‌ترین عبارات نوشته شده بر روی سکه‌های نادرشاه چنین است:

شاه شاهان نادر صاحبقران	- هست سلطان بر سلاطین جهان
نادر ایران زمین و خسرو گیتی‌ستان	- سکه بر زرکرد نام سلطنت رادر جهان
سکه نادر شه گیتی‌پناه	- داده زیب تازه رو بر مهر و ماه
به نام نادر ایران قرار داد خدا	- نگین دولت و دین رفته بود ز جا
	- جلوس میمنت مأنوس الخیر فیما وقع
	- سکه مبارک پادشاه غازی نادرشاه
	- سکه مبارک صاحبقران پادشاه نادرشاه
	- السلطان الاعظم نادرشاه
	- السلطان نادر خلد الله ملکه
	- السلطان نادر
	- بتاریخ الخیر فیما وقع.

(مشیری، ۱۳۵۰، ص ۲۲۵ - ۲۵۲؛ امرایی و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۲ - ۱۲۳؛ Rabino di Borgomale, 1945, P: 51 - 53)

(Poole, 1887, P: 72 - 73) این عبارت به حروف ابجد تاریخ بر تخت‌نشینی نادر است.

با نگاهی به نام ضراب‌خانه‌ها می‌توان آشکارا دید که تعداد زیادی از شهرهای ایران از جمله شیراز، تبریز، اصفهان، مشهد، خوی، کرمان، مراغه، مازندران، قزوین، قصر شیرین تا برخی از سرزمین‌های افغانستان و هندوستان و حوزه قفقاز و آسیای میانه همچون ایروان، بخارا، بهکر، پیشاور، احمدآباد، تفلیس، دربند، داغستان، سند، دیرجات، شاه جهان‌آباد، کابل، گنجه، عظیم‌آباد، لاهور، مولتان، مرشدآباد، نادرآباد، نخجوان، هرات، قندهار، محل ضرب سکه‌های این دوره بوده است. (فرح‌بخش، ۱۳۵۴، ص ۶۰؛ افتخاری، ۱۳۹۴، ص ۶۰ - ۶۱؛ هوسپیان، ۱۳۸۷، ص ۱۶؛ سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۰، ص ۲۶۳؛ پیمایش؛ ۱۳۸۰، ص ۷۴ - ۸۴). بی‌تردید این پراکندگی ضراب‌خانه‌ها، نشان از گستردگی قلمرو تحت نفوذ نادر است و گویا هدف او نیز چیزی جز اصرار و تأکید بر این امر نبوده است. بر اساس پیمایش انجام شده در گنجینه سکه موزه رضوی، بیش از صدوسی سکه از نادر شناسایی و ثبت شده است که در میان آن‌ها تعدادی سکه شاهی، نیم‌شاهی، عباسی، شش‌شاهی، روپی، دو روپی و هزار دیناری می‌توان دید. اغلب این سکه‌ها در شهرهای اصفهان، مشهد، یزد، تبریز، شیراز، قندهار، تفلیس، نادرآباد (شهری در نزدیکی قندهار)، شاه جهان‌آباد، سند، پیشاور و بهگر ضرب شده‌اند. سجع‌های نقر شده بر سکه‌های نادرشاه در این مجموعه چنین است:

- هست سلطان بر سلاطین جهان
- سکه بر زر کرد نام سلطنت رادر جهان
- السلطان نادر خلد الله ملکه
- به تاریخ جلوس میمنت مأنوس الخیر فیما وقع
- به تاریخ الخیر فیما وقع (پیمایش).

ویژگی های سکه های عادل شاه و سجع آن ها:

پس از مرگ نادر، برادرزاده اش علی قلی معروف به عادل شاه به قدرت رسید و با وجود آنکه تنها یک سال فرصت حکومت داری یافت (۱۱۶۰-۱۱۶۱ ق.)، تعداد زیادی سکه به نام خود ضرب کرد. این سکه ها اغلب در همان اوزان و واحدهایی که پیشتر در زمان نادر رایج بود، ضرب شد. سکه های شاهی، عباسی، روپی، بیست شاهی و اشرفی از جنس فلزات نقره و طلا، آماده و ساخته شدند. (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۰، ص ۲۶۴؛ سیدی، ۱۳۷۸، ص ۲۵۶) به نظر می رسد برای عبارت روی سکه ها، مشخصاً ابیاتی انتخاب شده که با آوردن نام علی (منظور علی قلی) و تأکید بر پادشاهی وی پس از نادر، نه تنها مُهر تأییدی بر حکومت وی باشد، بلکه با تشبیه به نام «شاه دین علی» و حکومت عدالت محورش که گمان می رود منظور اشاره به حضرت علی (ع) است، از یک سو ارادت پادشاه نورسیده را به مذهب تشیع نشان دهد و از دیگر سو حکومت خود را دنباله حکومت امام نخست شیعیان قرار داده و به این وسیله به هدف غایی خویش که مشروعیت دینی است، دست یابد. این نکته را، جملات شهادتینی که در پشت اغلب سکه های این دوره آمده و نیز ذکر نام امامان معصوم، تأیید می کند. سجع سکه های عادل شاه چنین است:

- یا علی بن موسی الرضا
- لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله
- یا خیر الرازقین
- گشت رایج به حکم لم یزلی
- ز بعد نادر دوران عدالت سکه بر زر شد
- ز فیض حضرت باری و سرنوشت قضا
- سکه سلطنت به نام علی
- به نام شاه دین سلطان علی عالم منور شد
- رواج یافت به زر سکه امام رضا

(امرای و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۳؛ سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۰، ص ۲۶۴؛ Rabino di Borgomale, 1945, P: 53 - 54; Poole, 1887, P: 86 - 88). تاریخ ضرب سکه و محل ضرب خانه نیز در پشت سکه ها دیده می شود. قابل توجه آن است که با دقت در نام شهرهایی که سکه های عادل شاه در آن ضرب شده، می توان چنین نتیجه گرفت که عمده قلمرو تحت نفوذ و قدرت این پادشاه، از حدود شهرهای تبریز و شیراز تا مازندران و اصفهان و کرمان و قزوین و مشهد و هرات بوده است (فرح بخش، ۱۳۵۴، ص ۶۶) که در مقایسه با پراکندگی ضرب خانه های دوره نادر، قلمرو بسیار کوچک تری را نشان می دهد.

در گنجینه سکه موزه رضوی تعدادی از سکه های شاهی، عباسی، روپی و هزاردیناری مربوط به دوران حکمروایی عادل شاه موجود است که در شهرهای مشهد، مازندران، هرات، قزوین، شیراز و اصفهان ضرب شده اند. عبارات نقر شده بر روی این سکه ها چنین است:

- گشت رایج به حکم لم یزلی
- ز بعد نادر دوران عدالت سکه برز شد
- یا علی بن موسی الرضا
- لاله‌الاله محمد رسول الله علی ولی الله (پیمایش).

سکه سلطنت به نام علی
به نام شاه‌دین سلطان علی عالم‌منور شد

۱ ویژگی‌های سکه‌های ابراهیم و سجع آن‌ها:

ابراهیم پس از به قتل رساندن برادرش عادل‌شاه، چند صباحی ادعای پادشاهی کرد (۱۱۶۱ - ۱۱۶۲ ق.). و به ضرب سکه به نام خود پرداخت و در این امر همان رویه شاهان پیشین را ادامه داد. سکه‌های شاهی، دوشاهی، عباسی، شش‌شاهی، سه‌عباسی، ربع‌مهر اشرفی و اشرفی از جنس نقره و طلا و با همان ارزش نقدی پیشین، پول رایج کشور بود. سجع سکه‌ها علاوه بر نام بردن از ابراهیم به عنوان پادشاه، حاوی مضامین دینی با گرایش‌های شیعی است. بر روی دیگر سکه نیز عبارات شهادتین و نام ائمه معصومین به همراه تاریخ و محل ضرب سکه، آمده است. شهرهای گنجه، تبریز، تفلیس، شیراز، استرآباد، مازندران، قزوین و رشت محل ضرب سکه در این دوران بود (فرح‌بخش، ۱۳۵۴، ص ۶۸؛ سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۰، ص ۲۶۴؛ الحسینی، ۱۳۹۳، ص ۱۰۴-۱۰۵؛ پیمایش). عمده‌ترین سجع‌های نقر شده بر سکه‌های ابراهیم عبارتند از:

- السلطان ابراهیم خلدالله ملکه
- لاله‌الاله محمد رسول الله علی ولی الله به همراه نام ائمه معصومین
- یا صاحب‌الزمان ادرکنی
- یا علی بن موسی الرضا
- بنشست چو آفتاب نقش زر و سیم
- ز فیض حضرت باری و سرنوشت قضا
- سکه صاحبقرانی زد به توفیق اله

تا یافت شرف ز سکه ابراهیم
رواج یافت به زر سکه امام رضا
همچو خورشید جهان افروز ابراهیم شاه

(سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۰، ص ۲۶۴؛ امرایی و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۳ - ۱۲۴؛ - ۵۴؛ Rabino di Borgomale, 1945, P: 54 - 90; Poole, 1887, P: 89 - 55).

در گنجینه سکه موزه رضوی تعدادی سکه عباسی و شش‌شاهی از ابراهیم موجود است که در استرآباد ضرب شده‌اند. سجع آن‌ها چنین است:

- السلطان ابراهیم خلدالله ملکه
- ز فیض حضرت باری و سرنوشت قضا
- لاله‌الاله محمد رسول الله علی ولی الله به همراه نام ائمه معصومین (پیمایش).

رواج یافت به زر سکه امام رضا

۱ ویژگی‌های سکه‌های شاه‌رخ و سلیمان دوم و سجع آن‌ها:

اندکی پس از ابراهیم، شاه‌رخ به قدرت رسید. او که نوه نادرشاه و پسر رضا قلی میرزا بود، زمانی که سنین کودکی

را پشت سر می گذاشت، از طرف پدربزرگش به حکومت هرات منصوب شد. (سیدی، ۱۳۷۸، ص ۲۴۱) به افتخار چنین رویدادی، نادر فرمان ضرب سکه به نام وی را داد:

امر شد از شاه شاهان نادر صاحبقران
سکه یابد در هرات از شاهرخ نام و نشان
(مته و دیگران، ۱۳۹۶، زیرنویس، ص ۲۱۸) اما چندی نگذشت که سید محمد متولی معروف به سلیمان دوم بر تخت سلطنت جلوس کرد. اگر چه این حکومت برای او خیری نداشت و دولتی مستعجل بود و تنها چهل روز انوار فره شاهانه بر پیشانی وی درخشید، اما از او سکه‌هایی باقی مانده است با این سجع:

زد از لطف حق سکه کامرانی
شه عدل گستر سلیمان ثانی
(سیدی، ۱۳۷۸، ص ۲۶۲) از آنجا که دوران حکومت سلیمان دوم کوتاه و سایه قدرتش کم دوام بود، غالباً نشانی از سکه‌های او در موزه‌ها و کتاب‌های مربوطه دیده نمی‌شود. در گنجینه سکه موزه رضوی نیز خبری از سکه‌های این پادشاه گمنام نیست. (پیمایش)

پس از سید محمد متولی، شاهرخ که اینک نابینا شده بود، دوباره بر تخت سلطنت نشاند. حکومت شاهرخ در واقع قدرتی محلی محسوب می‌شد و او تنها حاکم بر مشهد بود. زیرا از یک طرف، احمد شاه افغان دُرانی بر قندهار و هرات تسلط داشت و از سویی دیگر، کریم خان زند غرب کشور را زیر سلطه خود گرفته بود. شاهرخ به دلیل ناتوانی جسمی و ناکارآمدی در امر حکومت‌داری، به شدت زیر نفوذ فرزندانش نصرالله میرزا و نادر میرزا، خوانین خراسان و سرداران قوم ترکمان بود. او نیابت و ریاست بر شهر را به نادر میرزا سپرد که همین امر زمینه آشفتگی‌ها و درگیری‌های زیادی را فراهم آورد. در این مدت، بارها مشهد مورد تجاوز افغان‌ها قرار گرفت به طوری که سکنه شهر از جنگ‌ها، تجاوزات و غارتگری‌های آنان به ستوه آمده بودند. شاهرخ در دوران حکومت، از ضرب سکه به نام خود غفلت نورزید و با تکیه بر میراثی که از نادرشاه برایش باقی مانده بود، سکه‌های زیادی با همان نام‌ها و واحدهای رایج دوران افشاری و از جنس طلا و نقره، در قالب سکه‌های شاهی، چهارشاهی، ده‌شاهی، اشرفی و مهر اشرفی ضرب کرد. مهم‌ترین ضراب‌خانه‌های این دوران در شهرهای تبریز، گنجه، تفلیس، ایروان، شیراز، اصفهان، رشت، استرآباد، قزوین، هرات و مشهد قرار داشت. (هوسپیان، ۱۳۸۷، ص ۱۶؛ فرح‌بخش، ۱۳۵۴، ص ۷۱؛ الحسینی، ۱۳۹۳، ص ۱۰۵؛ پیمایش) سجع سکه‌های شاهرخ متنوع است:

- السلطان شاهرخ خلدالله ملکه

- یا علی بن موسی الرضا

- لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله

- سکه زد در جهان به حکم خدا

- سکه زد از سعی نادر ثانی صاحبقران

- کلب سلطان خراسان شاهرخ شاه جهان

- امر شد از شاه شاهان نادر صاحبقران

- به زرتا شاهرخ زد سکه صاحبقرانی را

- یافت از الطاف احمد پادشاه

شاهرخ کلب آستان رضا

- سکه زد از سعی نادر ثانی صاحبقران

کلب سلطان خراسان شاهرخ اندر جهان

سکه یابد در هرات از شاهرخ نام و نشان

دوباره دولت ایران گرفت از سر جوانی را

شاهرخ بر تخت شاهی جایگاه

آنکه باشد کلب سلطان خراسان شاهرخ
روز و شب بردرگهش ساینده مهر و ماه رخ
دوباره دولت ایران گرفت از سرجوانی را
به نام شاهرخ زد سکه صاحبقرانی را

(امرابی و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۴-۱۲۵؛ سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۰، ص ۲۶۴؛ پیمایش؛ Rabino di Borgomale, 1945, P: 55-56; Poole, 1887, P: 91-97). درباره سجویی که نام احمد پادشاه آمده، برخی آن را سجع مهر شاهرخ می دانند (سیدی، ۱۳۷۸، ص ۲۷۶). گویا منظور از احمدشاه، احمدشاه افغان دُرانی از سرداران نادر است که به سرورش خیانت نمود (استرآبادی، ۱۳۶۱، ص ۴۲۶) و در زمان شاهرخ بارها به مشهد حمله کرد (سیدی، ۱۳۷۸، ص ۲۶۵-۲۷۵). این شعر زمانی بر روی سکه و یا مهر شاهرخ پدیدار شد که احمدشاه دُرانی پس از محاصره چند ماهه مشهد (سال های ۱۱۶۷-۱۱۶۸ ق.)، به نتیجه نرسید و با شاهرخ مصالحه کرد و با زیرکی تمام یکی از سرداران خود را به پیشکاری و نیابت سلطنت شاهرخ گماشت و به این ترتیب شاهرخ را منت دار خود ساخت و به تمکین خود ناچار نمود (سیدی، ۱۳۷۸، ص ۲۶۸-۲۶۹).

سکه های شاهرخ پس از نادر، بیشترین حجم مسکوکات دوره افشاری در گنجینه سکه موزه رضوی را تشکیل می دهد که شامل اشرفی، شاهی، عباسی، شش شاهی، روپی، هزاردیناری است که در شهرهای مشهد، شیراز، اصفهان، قزوین، استرآباد و رشت ضرب شده اند. البته یک سکه فلوس ضرب تبریز و به تاریخ ۱۱۶۲ ق. با تصویر شیر در حال حرکت هم موجود است که دقیقاً روشن نیست مربوط به دوران حکومت ابراهیم است یا شاهرخ (سکه به شماره اموالی ۱۳۳۶، ردیف ۲۱، به وزن ۱۷/۴۰ گرم). عبارات نقر شده بر روی سکه های شاهرخ مربوط به این مجموعه عبارتند از:

- یا علی بن موسی الرضا
- لاله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله
- السلطان شاهرخ خلد الله ملکه
- سکه زد در جهان به حکم خدا
دوباره دولت ایران گرفت از سرجوانی را
سکه زد از سعی نادر ثانی صاحبقران
شاهرخ کلب آستان رضا
به نام شاهرخ زد سکه صاحبقرانی را
کلب سلطان خراسان شاهرخ اندر جهان

(پیمایش) همزمان با ضرب سکه های شاهرخ، در گوشه و کنار قلمرو حکومت وی و از سوی افراد مختلف که داعیه قدرت داشتند، سکه های گوناگونی ضرب می شد که آشکارا نشان از بی سروسامانی کشور و عمق آشفتگی های آن دوران است. شاهد این گفتار سکه های محمد حسن خان از سرداران قاجار است که مقارن با حکومت شاهرخ، نواحی مازندران و رشت و استرآباد تا حدود دامغان را در اختیار گرفته بود و در مجموعه سکه های موجود در گنجینه سکه موزه رضوی، دو نمونه نگهداری می شود. این سکه ها در سال ۱۱۷۰ و ۱۱۷۱ ق. در ضراب خانه های مازندران و رشت ضرب شده اند. عبارات مکتوب بر روی آن ها چنین است:

به زر سکه از میمنت زد قضا
بنام علی بن موسی الرضا
ضرب مازندران، ضرب رشت، لاله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله (سکه هایی به شماره ۳۲۴۲ و ۳۲۴۳، پیمایش).

۱ ویژگی‌های سکه نادر دوم و سجع آن‌ها:

همان‌طور که پیش‌تر ذکرش رفت، هم‌زمان با روی کار آمدن شاه‌رخ، از آنجا که وی نابینا و در امر مُلک‌داری ناتوان بود، پسرانش نقش مهمی در وقایع تاریخ خراسان و مشهد ایفا کردند. نادر میرزا، از طرف پدر وکیل او و نیابت و ریاست بر شهر را به عهده داشت. گویا همین مسئولیت سبب شد تا نادر میرزا به نام خود سکه ضرب کند که یک عدد از آن در گنجینه سکه موزه رضوی موجود است. این سکه از جنس نقره و روپی است و عبارت روی سکه چنین است: «السلطان نادر» و در پشت سکه عبارت «ادام‌الله دولته ضرب مشهد مقدس ۱۲۱۶» آمده است. (پیمایش، سکه شماره ۳۷۹)

۱ ضراب‌خانه‌های این دوران:

از موارد قابل توجه در مجموعه سکه‌های دوران افشاری، تعدد شهرهایی است که نقش ضراب‌خانه‌ها را داشتند. عمده‌ترین ضراب‌خانه‌های دوره افشاری شهرهای اصفهان، مازندران، مشهد، سمنان، تبریز، شیراز، تفلیس، استرآباد، ایروان، احمدآباد، بخارا، بیهار، خوی، تاته، داغستان، دربند، دهلی، دیرجات، شاه‌جهان‌آباد، عظیم‌آباد، کرمان، گنجه، لاهور، مراغه، مولتان، نخجوان، هرات، قزوین، رشت بود. (مته و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۲۰۰؛ سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۰، ص ۲۶۴) در سال‌های آغاز حکومت نادر، اغلب ضرب سکه در ضراب‌خانه‌های مازندران، مشهد و سمنان انجام می‌شد. با لشکرکشی نادر به هند و تصرف قسمت‌هایی از آن سرزمین، برخی از شهرها مانند بخور، پیشاور، دراجت، کابل و سند به مجموعه ضراب‌خانه‌های وی افزوده شد. پراکندگی شهرهایی که به ضرب سکه‌های نادر می‌پرداخت محدوده وسیعی از خراسان و مازندران و تبریز و شیراز تا نواحی شرقی و شمالی ایران (افغانستان، پاکستان، هندوستان، ازبکستان، آذربایجان، داغستان، گرجستان، ارمنستان) را شامل می‌شد.

به نظر می‌رسد نادر عامدانه سکه‌هایش را در پهنه وسیعی از سرزمین‌های متصرفی خود ضرب می‌کرد تا قدرت و اقتدار و حوزه تصرفات و سلطنت خود را به رخ رقیبان و همسایگان بکشد. و با این روش رویای برپایی دوباره شاهنشاهی ایران را محقق سازد. اما این بلندپروازی‌ها در میان جانشینان او ادامه نیافت و ما شاهد چنین گستره‌ای از شهرهایی که نقش ضراب‌خانه را داشته باشند حداقل در حوزه هندوستان، ازبکستان، افغانستان نیستیم. می‌توان گفت جانشینان نادر که نتوانسته بودند مانند وی دست به فتوحات زنند و نه تنها قلمرو کشور را گسترده‌تر نکردند؛ بلکه چه بسا بسیاری از سرزمین‌های مفتوحه پیشین را در نتیجه اشتغال به جنگ‌های داخلی، از دست داده و واگذار کرده بودند، تنها در نواحی داخلی کشور امکان ضرب سکه را داشتند. البته سکه‌ای از شاه‌رخ در ایروان ضرب شده است (هوسپیان، ۱۳۸۷، ص ۱۶)، که اگر چه ظاهر امر نشان از حوزه قلمرو پادشاهی وی در منطقه قفقاز است؛ اما برخی وجود این سکه را نتیجه پیوستن و حضور سرداری گرجی به نام فریدون خان در دربار شاه‌رخ می‌دانند که توانسته بود اعتماد شاه‌رخ را به دست آورد و برای مدتی نیابت او را در مشهد بر عهده بگیرد. هرچند بعدها مورد حسادت فرزندان شاه‌رخ واقع شد و جان بر سر آن داد. (سیدی، ۱۳۷۸، ص ۲۷۰-۲۷۱)

۱ نتیجه‌گیری:

گرچه نادر و جانشینانش سرزمینی با اقتصادی ویران تحویل گرفتند و بلندپروازی‌های آنان برای جهان‌گیری و گسترش قلمرو، زمینه جنگ‌های طولانی مدت را فراهم آورد که نتیجه آن چیزی جز فقر و تنگدستی مردم نبود؛ اما هیچ یک از این مسائل سبب نشد تا از ضرب سکه و تحول در ساختار پولی کشور غافل بمانند. هر چند در نخستین روزهای برآمدن این حکومت همچنان سکه‌های صفوی رواج داشت؛ اما به تدریج ضرورت ضرب سکه مبتنی بر سیاست‌های جدید و مضامین مورد نظر شاهان نوبرآمده، مورد توجه قرار گرفت و بلافاصله انواع سکه‌ها با عیار متنوع و واحدهای گوناگون، ساخته شده از فلزاتی همچون طلا، نقره، مس و فلزات دیگر رواج یافت. از سوی دیگر گسترش قلمرو به سرزمین‌های مجاور و تصرف مناطق افغانستان و هندوستان و بخش‌هایی از آسیای مرکزی در شرق تا ارمنستان و گرجستان و آذربایجان در غرب، زمینه پیدایی نظام پولی یکسان را پدید آورد و سکه‌هایی با عناوین قران نادری، تومان، اشرفی، پیسه (قازبیک) و بسیاری دیگر ضرب و تولید شد.

از ویژگی‌های سکه‌های این دوره فقدان تصویر شاه بر آن‌هاست. آنچه این سکه‌ها را زینت داده است شعارها و عباراتی اغلب به خط نستعلیق است که به واسطه آن می‌توان خط مشی فکری و سیاسی حکومت را دریافت. سکه‌های نادر از این منظر متمایز از سکه‌های جانشینانش است. در این سکه‌ها عباراتی با تأکید بر مضامین ملی مبتنی بر کیش شخصیت جلب نظر می‌کند و مضامین مذهبی را کمتر می‌توان در آن‌ها دید. القابی همچون خسرو گیتی‌ستان، شاه صاحبقران، شاه شاهان، سلطان سلاطین، نادر ایران زمین، نشان از گرایش وی به مفاهیم ملی‌گرایانه و میهن‌پرستانه داشته و تلاشی است در جهت نسبت دادن خود به شاهان قدرتمند و یگانه که خاطره آن‌ها در حافظه جمعی ایرانیان کم و بیش حضور داشت. در حالی که در سکه‌های جانشینان وی توجه به مضامین مذهبی و ذکر نام خدا و پیامبر و ائمه معصومین از اهمیت زیادی برخوردار است. جانشین نادر، علی‌قلی معروف به عادل‌شاه با دستاویز قرار دادن نام حضرت علی (ع) در سکه‌هایش، سعی داشت علاوه بر اینکه خود را مرید امام نشان دهد، حکومت خود را نیز به حکومت عدالت‌محور این امام تشبیه نماید و جایگاه استوارتری در قلوب رعیت داشته باشد. در سکه‌های ابراهیم و شاهرخ نیز همین توجه به مضامین مذهبی دیده می‌شود. البته شاهرخ ارادت خود را به امام رضا (ع) آشکار کرده و با شعار «کلب آستان رضا» خود را مطیع و منقاد آن حضرت معرفی می‌کند.

از دیگر نکات مهم سکه‌شناسی دوران افشاریه، گستردگی مراکز ضرب سکه است که در زمامداری نادر و جانشینانش متغیر می‌باشد. در سال‌های نخست این سلسله، با کشورگشایی‌های نادر، پراکندگی ضرب‌خانه‌ها بیشتر است و از هندوستان و افغانستان در شرق تا گرجستان و ارمنستان در غرب را در بر دارد؛ اما هر چه به اواخر این حکومت نزدیک‌تر می‌شویم، این گستره کوچک‌تر شده و به نواحی داخل کشور محدود می‌شود.

گنجینه سکه موزه رضوی با بیش از ۲۰۰ عدد سکه از این دوران، مجموعه‌ای متنوع از سکه‌های افشاری را در واحدهای پولی مختلف همچون اشرفی، شاهی، روپی، پیسه و... دارد. سکه‌های نادرشاه، عادل‌شاه، ابراهیم، شاهرخ و نادر دوم در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته و معرفی شده است.

۱ معرفی تعدادی از سکه‌های افشاری موجود در گنجینه سکه موزه رضوی:

نام شاه	شماره اموالی و ردیف	وزن (گرم)	جنس	واحد	تاریخ (قمری)	سجع رو	سجع پشت	تصویر
نادر	۱؛۱۰۱	۴/۶۴	نقره	عباسی	۱۱۵۰	سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان / نادر ایران زمین و خسرو گیتی ستان ضرب تبریز	تاریخ جلوس میمنت مأنوس الخیر فیماوقع	
نادر	۶؛۷۶۸	۱۱/۴۴	نقره	روپی (پانصد دینار)	۱۱۵۱	هست سلطان بر سلاطین جهان / شاه شاهان نادر صاحبقران	خلدالله ملکه ضرب دارالخلافة شاه جهان آباد ۱۱۵۱	
نادر	۷؛۷۶۸	۱۱/۴۵	نقره	روپی (پانصد دینار)	۱۱۵۲	هست سلطان بر سلاطین جهان / شاه شاهان نادر صاحبقران	ضرب تفلیس ۱۱۵۲	
نادر	۱۲۶۲؛ ۹۰۹	۱۱/۳۸	نقره	روپی (پانصد دینار)	۱۱۵۴	هست سلطان بر سلاطین جهان / شاه شاهان نادر صاحبقران	خلدالله ملکه ضرب پیشاور ۱۱۵۴	
نادر	۶۶۹؛ ۲۳۴	۵/۳۲	نقره	عباسی	۱۱۴۹	سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان / نادر ایران زمین و خسرو گیتی ستان ضرب مشهد	بتاریخ الخیر فیماوقع ۱۱۴۹	

	خلد الله ملکه ضرب تبریز ۱۱۴۲	السلطان نادر رایج	۱۱۴۲	شش شاهی	نقره	۶/۷۵	۱۲۶۲؛ ۹۰۵	نادر (سکه سورشارژ)
	لااله الا الله محمد رسول الله	ز الطاف شاه اشرف حشمار / به زر نقش شد سکه چهاریار	؟	عباسی	نقره	۴/۲۵	۱۱۲۸؛ ۱۵	نادر (سکه سورشارژ)
	ضرب دارالسلطنه اصفهان ۱۱۵۸	هست سلطان بر سلاطین جهان / شاه شاهان نادر صاحبقران	۱۱۵۸	مهر اشرفی	طلا	۱۱/۰۱	۱۳۶۳	نادر
	لااله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله	گشت رایج به حکم لم یزلی / سکه سلطنت به نام علی ضرب مشهد ۱۱۶۱	۱۱۶۱	دو دوپی (هزار دینار)	نقره	۲۴/۱۴	۱۳۵۷؛	عادل شاه
	لااله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله	ز بعد نادر دوران عدالت سکه بر زر شد / به نام شاه دین سلطان علی عالم منور شد ضرب مازندران ۱۱۶۱ ق.	۱۱۶۱	روپی	نقره	۱۱/۵۶	۱۱۰۸؛ ۱۵	عادل شاه

	لااله الا الله محمد رسول الله علي ولي الله	يا علي بن موسى الرضا ضرب مشهد مقدس ۱۱۶۴	۱۱۶۴	روپی	نقره	۱۱/۵۸	۲:۱۲۶۳	عادل شاه
	لااله الا الله محمد رسول الله علي ولي الله (در حاشیه) محمد علي حسن حسین	ز فیض حضرت باری و سرنوشت قضا/ رواج یافت به زر سکه امام رضا	ندارد	عباسی	نقره	۴/۵۳	۱۸۳	ابراهیم شاه
	خلدالله ملکه ضرب استرآباد ۱۱۶۲	السلطان ابراهیم	۱۱۶۲	شش شاهی	نقره	۶/۸۸	۲:۲۳۷	ابراهیم شاه
	لااله الا الله محمد رسول الله علي ولي الله	سکه زد در جهان به حکم خدا/ شاهرخ کلب آستان رضا ضرب شیراز	؟	عباسی	نقره	۴/۴۶	۶۶۹؛ ۲۴۲	شاهرخ
	خلدالله ملکه ضرب مشهد ۱۱۶۱	السلطان شاهرخ	۱۱۶۱	دو روپی (هزاردینار)	نقره	۲۲/۵۲	۶۶۹؛ ۲۴۶	شاهرخ

	ضرب مشهد مقدس	دوباره دولت ایران گرفت از سر جوانی را/ به نام شاهرخ زد سکه صاحبقرانی را	؟	شاهی	نقره	۰/۵۸	۲۲؛۹۹۲	شاهرخ
	ضرب مشهد مقدس	سکه زد از سعی نادرثانی صاحبقران/ کلب سلطان خراسان شاهرخ اندر جهان	ندارد	شاهی	نقره	۰/۹۸	۲۱؛۵۲۶	شاهرخ
	لااله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله	یا علی بن موسی الرضا ضرب اصفهان ۱۱۶۱	۱۱۶۱	عباسی	نقره	۳/۹۵	۸؛۱۱۲۷	شاهرخ
	ضرب مشهد مقدس	سکه زد در جهان به حکم خدا/ شاهرخ کلب آستان رضا	ندارد	مهر اشرفی	طلا	۱۰/۶۳	۱۳۶۳	شاهرخ
	ادام الله دولته ضرب مشهد مقدس ۱۲۱۶	السلطان نادر	۱۲۱۶	روپی	نقره	۱۱/۳۵	۱۹؛۳۷۹	نادر دوم
	لااله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله	به زر سکه از میمنت زد قضا/ به نام علی بن موسی الرضا ضرب مازندران ۱۱۷۰	۱۱۷۰	روپی	نقره	۱۱/۴۶	۲؛۳۵۷	محمدحسن خان قاجار

۱ منابع:

۱. احسانی، اسماعیل و علی اکبر جعفری و مرتضی نورایی (۱۴۰۰). «تغییرات نهادی گسسته نادرشاه و ارزیابی اوضاع اقتصادی ایران در عصر افشاری با تکیه بر آرای داگلاس نورث»، فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء، س ۳۱، ش ۵۱، صص ۱۱-۳۷.
۲. استرآبادی، میرزا مهدی خان (۱۳۶۱). جهانگشای نادری، به کوشش عبدالله نوری، تهران، انجمن آثار ملی.
۳. افتخاری، یوسف (۱۳۹۴). سکه شناسی شاهان افشار، تهران، پازینه.
۴. الحسینی، محمدباقر (۱۳۹۳). شعارهای سکه های دوره اسلامی، ترجمه عبدالله قوچانی، مشهد، سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
۵. امرایی، سیاوش و جهانبخش ثواقب و سهم الدین خزایی و شهاب شیدانی (۱۳۹۸). «سنت گرایی و نوآوری در نقوش سکه های افشاریه»، پژوهش نامه تاریخ اسلام، س ۹، ش ۴۳، صص ۱۱۳-۱۴۳.
۶. جمال زاده، محمد علی (۱۳۷۶). گنج شایگان، اوضاع اقتصادی ایران، تهران، بنیاد موقوفات افشار.
۷. حدیث نادرشاهی (۱۳۷۶). تصحیح رضا شعبانی، تهران، بعثت.
۸. دیانت، ابوالحسن (۱۳۶۷). فرهنگ تاریخی سنجش ها و ارزش ها، تبریز، نیما.
۹. سرفراز، علی اکبر و فریدون آورزمانی (۱۳۸۰). سکه های ایران از آغاز تا دوران زندیه، تهران، سمت.
۱۰. سیدی، مهدی (۱۳۷۸). تاریخ شهر مشهد، تهران، جامی.
۱۱. عقیلی، عبدالله (۱۳۷۷). دارالضرب های ایران در دوره اسلامی، تهران، بنیاد موقوفات افشار.
۱۲. فرح بخش، هوشنگ (۱۳۵۴). راهنمای سکه های ضربی (چکشی) ایران از ۹۰۰ تا ۱۲۹۶ هجری قمری، صفویه، افغان، افشاریه، زندیه، قاجاریه، آلمان، انتشارات نوین فرح بخش و پسران.
۱۳. فضل الله، رشیدالدین (۱۹۴۰). تاریخ مبارک غازی، تصحیح کارل یان، هرتفرد، ستفن اوستین.
۱۴. قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷). فواید الصفویه، تصحیح مریم میراحمدی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۱۵. کاکاوند، سمانه (۱۴۰۱). «مقاله مطالعه تطبیقی شعائر، قاب بندی و نقوش مسکوکات ادوار حکومت نادرشاه افشار و کریم خان زند، نشریه مبانی نظری هنرهای تجسمی، ش ۱۴، صص ۱۰۹-۱۲۴.
۱۶. مته، رودی و دیگران (۱۳۹۶). تاریخ پولی ایران از صفویه تا قاجاریه، ترجمه جواد عباسی، تهران، نامک.
۱۷. مشیری، محمد (۱۳۵۰). «سکه های نادرشاه افشار»، بررسی های تاریخی، س ۶، ش ۱، صص ۲۲۵-۲۵۲.
۱۸. موسوی دالینی، جواد (۱۳۹۸). «مضامین و شعائر مذهبی منقور بر سکه های دوره افشاریه (۱۱۴۸-۱۲۱۰ ق.)»، مطالعات تاریخ اسلام، س ۱۱، ش ۴۰، صص ۱۴۹-۱۷۲.
۱۹. وثیق، منصوره (۱۳۸۷). دنانیر، سیر دینار در تاریخ پولی ایران، تبریز، ستوده.
۲۰. هوسپیان، شاهن (۱۳۸۷). «سکه های ضرب شده در ایروان»، فصلنامه پیمان، ش ۴۴، س ۱۱، صص ۶-۱۹.

21. _ Poole, Reginald Stuart (1887). Catalogue of Coins of The Shahs of Persia, London.

22. _ Rabino di Borgomale, H. L (1945). Coins, Medals and Seals of The Shahs of Iran (1500 – 1941), London.